

Alina Jonaitienė

Pasivaikščiojimas su Mariumi Katiliškiu

Esė

Pasivaikščiokime, kaip dabar madinga, ir pasikalbėkime apie nieką, o gal ir apie viską, kas tik šaus į galvą. O pasivaikščioti kviečiu su Šiaurės Lietuvos rašytoju Mariumi Katiliškiu. Pasivaikščioti jo gimtinės žeme, pavartant jo knygų puslapius ar šiap lengvai paplephant, kiek mums leis laiko ir galimybių ribos. Juk vaikščioti jau seniai primirštais, ne vienu laiko klodu pridengtais takais ne taip jau ir paprasta. Kaip ir pajusti kūrėjo dvasią įmanoma tik gerokai paklaidžijus jo kūrybos labirintais ir pavarčius rašytoją asmeniškai pažinusių žmonių prisiminimus. Bet ir tai pamatysime savaip, kiekvienas iš savos varpinės. Tad kaipgi aš, jo kraštiečių, kitos kartos žmogus, atradau ir pamilau šio talentingo rašytojo kūrybą?

Kiek save prisimenu, kai tik išmokau skaityti, skaitymas man tapo vienu iš didžiausių gyvenimo nuotykių ir smagiausia pramoga. O ir tų pramogų, tiesą sakant, mano vaikystės laikais, nebuvo daug. Taigi mano mokytojais ir auklėtojais tapo knygos, jos lydėjo mane į didįjį gyvenimo kelią, formavo vertybes, nuostatas, ugdė estetinį jausmą, formavo skonį, mokė gerbti ir suprasti, svajoti ir siekti. Na, visko net neįmanoma išvardinti, kokią galią ir vertę turi knygos, todėl per daug ir neišsiplėsiu. Žinau tik viena: be knygų manęs tokios, kokia esu dabar, nė nebūtų. Tai jos man atvėrė pasaulį, išmokė mylėti ir nekęsti, kovoti ir gerbti, klysti ir vėl ieškoti tikrojo kelio. Išmokė būti žmogumi. Ir nors knygų perskaičiau be galo daug, tačiau ne visas jas savo širdyje nešioju. Kitos išblanko kaip skaisčios vasaros dienos ar apniukę rudens vakarai. Bet, tikriausiai, taip ir turi būti. Juk ir žmonės ne visus vienodai mylime, ne visus arti prie savęs prisileidžiame. Panašiai ir su knygomis. Taigi kokios knygos mane augino, pakylėjo iki pat dangaus, žavėjo ir mokė?

Banalu, bet pradėsiu nuo pasakų. Prisimenu, kaip vaikystėje iš rankų negalėjau paleisti apšiurusios brolių Grimų pasakų knygelės. Ji man padėjo atrasti santarvę su savimi, pamatyti stebuklus kasdienybėje, nes šiose pasakose, beje, kaip ir kitų tautų pasakose, gėrio ir blogio kova visada baigdavosi gėrio pergale, ten nuostabioji Baltuolė sutikdavo savąjį prinčą, o nelaimingoji Margutė, pamotės išvaryta iš savo gimtųjų namų, rasdavo šilumą ir atjautą svetimų žmonių širdyse. Veikėjų paslaptinumai ir dvasios stiprybė mokė kantrybės ir ištvermės. Ši kukli pasakų knygelė, daugybę kartų skaityta ir perskaityta, nublanko net ir tada, kai jau buvo įveikti M. Šolochovo „Tykūsė Donas“ ir V. Hugo „Vargdieniai“, pakerėję romantišomis meilės istorijomis, nepaprastai stiprios dvasios veikėjais, nevaldoma aistra bei sodriu pasakojimu. O tada į mano rankas netikėtai pakliuvo Mariaus Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“. Netikėtai, nes dar tebebuvo paauglė ir negalėjau bibliotekoje pasiimti suaugusiems skirtų knygų, jas, kaip ir kitas ne vaikams skirtas knygas, slapčia „pasiskolindavau“ iš vyresniosios sesers knygų lentynos jai nematant ir nežinant. Ir skaičiau vėlyvais vakarais ar net naktimis, kiekvieną laisvą akimirką, kai tik budri tėvų akis manęs neužgriebdavo. Tada, kaip dabar išmaniųjų telefonų naudojimą, tėvai stengėsi riboti besaikį polinkį į knygų skaitymą. Galbūt tuokart skaitydama aš užčiuopiau tik paviršinį knygos sluoksnį – romantišką meilės istoriją, pamačiau du meilės apakintus jaunos žmones, save pražudžiusius aistros liepsnoje. Giluminiai romano sluoksniai man atsivėrė žymiai vėliau, kai jau buvau įgijusi nemenką skaitytojos patirtį, kai skaičiau ne tik dėl savęs, bet ir kitiems stengiausi atverti langą į M. Katiliškio kūrybos pasaulį. Taigi kuo pakerėjo šis autorius, mano žemietis, paprastų žemdirbių sūnus, išaugęs ir subrendęs Šiaurės Lietuvos pakraštyje?

Marius Katiliškis literatūros žinovų vertinamas dėl nepaprastai žodingos ir sodrios kalbos. Ir tai nepaneigiama tiesa. Jo knygų kalba reikia ne grožėtis, bet skanauti, mėgaujantis kiekvienu sakiniu. Todėl greito skaitymo (panašiai kaip greito maisto) mėgėjams, numanau, šis autorius netiks, nes jie sugebės pasimėgauti tik siužetu ir kai kuriomis pikantiškomis detalėmis. Galbūt jo knygų kalba pasirodys nesuprantama, pernelyg klampi ir ne mūsų krašto žmonėms arba tiems, kurių kalba skurdoka, bet man ji –

sektinas pavyzdys, stebinantis žodžio galios pajauta. Kyla klausimas, iš kur visa tai atėjo. Kai žvalgausi aplink keliaudamas gimtosiomis M. Katiliškio vietomis – regis, nieko ypatingo: monotoniškos lygumos, apjuostos miškų ir miškelių, pilkšvas lietuviškas dangus ir keliautoją užliūliuojanti beribė žaluma. Bet jei įsiskaitysimė į rašytojo sukurtus gamtos aprašymus, netikėtai nustebsimė. Turtingos ir vaizdingos kalbos dėka peizažas įgauna nepaprastą galią ir tampa tarsi dar vienu savarankišku veikėju. O jau žolių ir gėlių pavadinimų įvairovė! Tikrai ne kiekvienas vietinis žmogus, net ir visą amželį nugyvenęs šiose vietovėse, jų tiek moka ir tuos augalus pažįsta. O kad teiginiai neliktų vien teiginiais, patyrinėkime Tyrelio pelkės aprašymą, vaizduojantį ankstyvą pavasarį romane „Miškais ateina ruduo“.

„Dangaus skvernas, užklojęs balkšvą, negyvą tyrelio lygumą, staiga tamsiai drumstai pamėlo, jog atrodė vakaras būtų ir suotėmis smelktūsi iš visų pusių gilyn į pačią miško širdį. Garbanota ir širma pelkynų pušelių sriūtis, neapžvelgiamai liūliuojanti iki ežero ir jį apsupanti, sušvito šviežiu žalumu, tartum dobilų laukas po lietaus. Eglės sujudo iš vidaus, iš pašaknių. Sniegas kniojosi ir čirškė aplediję spygliai. Drebulys perbėgo mišką. Jis pasidarė trankiai garsus, atpalaiduojąs iš savęs visa, ką buvo sugėręs per ilgus žiemos mėnesius, ką šaltis buvo sukales akmenine kūle į žemę. Griūvančių medžių trenksmas ir jų sukulto vėjo ūžesys pjovėsi biržėmis ir skynimais. Žalios metalinės musės balsu zirzė pjūklai, žlegėjo ir viauksejo kirviai, ir eigulį šaukiančiojo ūkavimas skardėjo ilgai, pratisai, lyg skerdžiaus ragas.“

Skaitant vaizdas atgyja akyse. Tarsi kino juostoje pelkė sujuda, sukruta, pajutusi žlegsničius ir viauksničius kirvius. Eglės ir pušelės, išgirdusios kirvių kirčius bei pjūklų zirzimą, „sujudo iš vidaus, iš pašaknių“. O pati pelkė „sušvito šviežiu žalumu, tartum dobilų laukas po lietaus“. Autorius geba žmogaus jausmus ir gamtos vaizdą sulieti į vientisą pasakojimą, kuriame gamta tarsi gyva, alsuojanti būtybė. Staiga „negyva tyrelio lyguma“ drumstai pamėlsta, tarsi „vakaras būtų ir suotėmis smelktūsi iš visų pusių gilyn į pačią miško širdį“. Epitetai „negyva“, „drumstai“, metafora „į pačią miško širdį“ ir kuria tą vaizdo išskirtinumą, gyvumą. O aprašymo pradžioje pavartota metafora „dangaus skvernas“ vaizdą priartina prie kaimo žmonių buities, sužmogina. Ypatingą vaidmenį tekste įgauna vaizdingi veiksmažodžiai. Vakaras „smelkiasi“, pušelės „sušvinta“, drebulys „perbėga mišką“, ūžesys „pjaunasi“ biržėmis ir skynimais, „žlega ir viauksi“ kirviai. Nepaprastai vaizdingas ir pušyno apibūdinimas: „garbanota ir širma pelkynų pušelių sriūtis“. Epitetai „garbanota“, „širma“ gal ir nestebina, tačiau daiktavardis „sriūtis“ vaizdą ne tik pagyvina, bet ir suteikia bėgimo, tekėjimo prasmę, o tai jau papildomas prasminis atspalvis. Atrodo, jog pušelės net palinko nuo skubėjimo, ėjimo. Ir išties juk vėjuotoje vietoje medžiai palinksta į vieną pusę, lyg verždamiesi į priekį, ypač pajūryje. Galima numanyti, jog taikli rašytojo, išaugusio miškingose Žagarės apilinkėse, akis tai užfiksavo. Tik giliai pažįstantis gamtą ir išmanantis jos dėsnius žmogus galėjo sukurti tokį taiklų ir gyvą gamtos vaizdą. Ir darosi lengviau suprasti, kodėl atsidūręs Amerikos gelmėje, Čikagoje, rašytojas niekaip negalėjo surasti savo vietos. Jis per daugelį metų taip ir neišmoko anglų kalbos galbūt todėl, kad labai vaizdinga ir turtinga gimtoji nepaliko vietos svetimam...

Ryškus, vaizdingi ir veikėjų paveikslai. Štai kad ir vieno iš „zimagorų“, t. y. miško darbininkų, rankų aprašymas:

„Petras sukukeno tartum ežys. Jo rankos kėlė pagarbą ir pasigėrėjimą. Neišdribusios į plaštakas, kad galėtų jomis užkloti pusę stalo, trumpais storais pirštais, putnios, lyg patinusios. Jos blizgėjo nuo saku, kietai sudirbtos, sumuštais delnais, kaip sunkvežimio padangos. Ką ėmė, ką lietė tomis rankelėmis, viskas lūžo ir trupėjo. Turėdamas tokius įnagius, ne duona - pyragu gali misti. Gyvas žarijas grabinėja ir visai neskubėdamas neša prie pypkės. Dar palaiko prispaudęs. Kalvis, ir tai šalčiau nesieltgia su ugnim.“

Aprašyme vaizdingi epitetai (neišdribusios, trumpais, storais, kietai sudirbtos, sumuštais), palyginimai (lyg patinusios, kaip sunkvežimio padangos) ir taiklus apibendrinimas – jo rankos kėlė pagarbą ir pasigėrėjimą – kuria nepaprastai stiprių, ištvermingų ir grubių rankų įspūdį. Miško kirtimas – sunkus vyriškas darbas, todėl toks detalus vieno iš darbininkų rankų aprašymas itin svarbus. Prieš skaitytojo akis iškyla vaizdas, kokie vyrai ėmėsi pelkės sausinimo darbų, kokia galia slypi jų rankose.

Nė kiek ne mažiau įspūdingas ir pats medžių kirtimo vaizdas. Štai kaip aprašyta eglės žūtis:

„Eglė brakstelėjo lyg mėšlungio suimtas sąnarys. Šakomis nubėgo virpulis, nukrėsdamas sniego kašnelius. Stuobrio vidury, pačioje šerdyje, tratėjo, skilo. Pjūvis žiojosi kaip žiovaujančio šunies nasrai. Vyrai įrėmė rankas, akimis sekdami medžio svirimą. Pamažu jis įgavo greitį. Viršūnė dangaus lopinyje nurėžė staigų brūkšnį ir griuvo, lengvai užkliudydama kitus medžius. Nuo jų pakilo sniego pūga, nutvilkdama pavėjui. Žalia ir kupli kaip vanta eglė, dunkstelėjusi dusliu trenksmu, panarė į sniegą ir nurimo. Tik drūtgalys, porą pėdų pakilęs nuo kelmo, dar siūbavo tartum porinio vežimo rodiklis.

Šakos trūkte trūko nuo kamieno ne ašmenim, o pentimi užgautos. Jas vilko glėbiais ant priblėsusio laužo, ir dūmų kamuoliai mušėsi per žalią ir storą dangą, sukdamiesi ir grėždamiesi į papilkavusią erčią, minutę kitą apsemdami viršūnes. Tratanti liepsna plėšėsi iš paskos.“

Ištraukoje eglė sugyvinama, įsameninama: ji „lyg mėšlungio suimtas sąnarys“ braksteli, šakomis nubėga virpulis, nurėžia dangaus lopinyje brūkšnį ir nurimsta sniege. Vaizdas dinamiškas, gyvas, bet kartu ir tikroviškas. Tikroviškumo vaizdui suteikia detalus dirbančių vyrų aprašymas. Niekada nebuvęs miške ir pats nekiręs medžių žmogus tikrai taip aprašyti negalėtų. Tad peršasi mintis, kad rašytojas ne tik gerai pažinojo aprašytas vietas, buvo jas išvaikščiojęs, bet ir išmokęs įvairių žemės ir miško darbų. Tad pakeliuokime rašytojo gerai išvaikščiotosiomis vietomis, bet pirmiausia pasižvalgykime po jo gimtinę.

Gruzdžiai. Rašytojo gimtinė. Čia 1914 m. rugsėjo 15 d. pasaulį išvydo būsimasis rašytojas (beje, kai kuriuose dokumentuose nurodyti 1915 m.) Tuomet tai buvo Šiaulių apskrities miestelis ir dvaras, valsčiaus centras. Net ir dabar dvaro pastatai užima didelę erdvę, jie vis dar tebesaugo buvusios drariško gyvenimo didybės likučius. Panaršę po internetą sužinome, kad Gruzdžių dvarą valdė grafas Platonas Zubovas ir kitos garsios istorinės asmenybės: Chodkevičiai, Valavičiai, Radvilos, Sapiegos, Sobieskiai, Zubovai, Naryškinai... Taigi gimta ištis ypatingoje vietoje, šalia didelio dvaro, o dvarai anuomet buvo neginčijami kultūros židiniai. Tačiau šiandien išlikę pastatai labai menkai beprimena dvaro klestėjimo epochą. Dvaras nykte nyksta akyse. Senieji raudonų plytų pastatai su įmantriai išraitytais bokšteliais ir arkomis liudija buvusią didybę ir tragišką šiandieną. Tik vargu ar šie didingi dvaro pastatai ir kultūrinis dvaro gyvenimas kaip nors paveikė paties Albino Mariaus Vaitkaus gyvenimą (tikroji rašytojo pavardė). Greičiausiai daugiavaikei šeimai reikėjo ieškoti patikimo pajamų šaltinio ir jie ėmėsi ūkininkavimo. Mažasis Albinas pradinę mokyklą jau lankė Žagarėje.

Pasižvalgę po kažkada buvusio prabangaus gyvenimo likučius, keliaujame į pačią Gruzdžių širdį – pagrindinę miestelio aikštę. Būtent čia ir gimė būsimasis rašytojas. Pasidairę po plačią aikštę, apžvelgę aukštos ir įspūdingos Gruzdžių bažnyčios bokštus, palengva žingsniuojame į aikštės pakraštį. Nesudėtinga rasti. Miestelio centre, gotikinio stiliaus aikštėje – respublikinės reikšmės istorijos paminklas, namas, kuriame gimė rašytojas Albinas Vaitkus (1914-1980), nuo 1949 m. pasivadinęs Mariumi Katiliškiu. Rašytojo gimtasis namas – tai senovinė medinė dviejų galų troba, rymanti gatvelėje prie pat bažnyčios, pačiame miestelio aikštės pakrastyje. Apie tai, kad čia gimė rašytojas, primena paminklinė lentelė. Dabartinis namo šeiminkas, užkalbintas prašalaičių, besidominčių rašytojo gyvenimu, nuoširdžiai pasakoja, jog išlaikyti autentišką namo išvaizdą nėra lengva. Tenka laikytis istoriniam pastatui keliamų reikalavimų, todėl remontas brangsta, o lėšų niekas neskiria – privati nuosavybė. Tenka suktis pačiam. O ir suderinti šiuolaikinio žmogaus poreikius bei išlaikyti autentišką namo išvaizdą gana sudėtinga. Pasišnekame, „pasibėdavoje“, ir – tolyn į Žagarės apylinkes, Katiliškių kaimą, kur, persikėlus šeimai gyventi ir ėmus ūkininkauti, užaugo ir subrendo būsimasis rašytojas. Devintas ir vienuolikos vaikų. Įspūdinga, sakysite, bet tais laikais tokia gausi šeima nebuvo joks stebuklas. Įdomu, ar jis savo širdyje išsaugojo gimtųjų namų prisiminimą? Juk iš rašytojo prisiminimų žinoma, kad būdamas paauglys labai krintosi, kai tėvai persikėlė ir ėmė ūkininkauti Katiliškių kaime šalia Žagarės. Būsimąjį rašytoją slėgė miškingos vietovės, vieta jam rodėsi nyki ir svetima, į mokyklą Žagarėje eiti būdavo baugu, vaidenosi plėšrūs žvėrys ir kitokie pavojai. Bet visgi, tapęs rašytoju, sau kaip

slapyvardį jis pasirinko būtent šio kaimo pavadinimą, tapo Mariumi Katiliškiu. Vadinas, susigyveno su naująja vieta ir ją pamilo.

Keliaujame siauru vieškeliu link Vaitkų sodybvietsės buvusiam Katiliškių kaime. Dabar ten – tik senų liepų alėja, akmenimis grįstas šulinys, paminklinis akmuo ir stogastulpis, iš tolo besižvalgantis į visas puses, bene sugrįš į savąją gimtinę rašytojas. Nebesugrįš, niekada nebežengs šia medžių alėja, nebesižvalgys po plačius gimtinės laukus. Seniai atgulė amžinojo poilsio svetimoje Amerikos žemėje, Čikagos lietuvių tautinėse kapinėse. Nebent jo dvasia nuolat sklendo gimosiomis apylinkėmis, sukeldama nepaaiškinamą vėją senojoje alėjoje net ir ramiausią dieną. Ir nerimas smelkiasi į širdį, apmąstant sudėtingą, nelengvai susiklosčiusį rašytojo gyvenimą užjūryje. Beje, reikėtų paminėti, kad emigracijoje M. Katiliškis parašė 4 romanus, 2 novelių knygas, kelionių apybraižas: „Nelaimė“ (1946 m.), „Tremties metai“ (1947 m.), „Užuovėja“ (1952 m.), „Miškais ateina ruduo“ (1957 m.), „Išėjusiems negrįžti“ (1958 m.), „Šventadienis už miesto“ (1963 m.), „Pirmadienis Emerald gatvėje“ (1993 m.) ir kt. Matyt, teisingas pasakymas, kad žmogus tampa kūrybingesnis tada, kai atsiduria sudėtingoje situacijoje, jaučiasi nelaimingas, vienišas. Laimingi žmonės paprasčiausiai mėgaujasi gyvenimu.

Tvirtas, pasitikintis savimi, o visada graužėsi dėl nepakankamo rašytojui išsilavinimo, dėl per menko anglų kalbos mokėjimo, juodo darbo, kurį teko dirbti Amerikoje tam, kad išgyventų: kuopti tualetus, dirbti duobkasiu, gamyklos darbininku. Jautėsi pažemintas, nesuprastas, nepripažintas. Prestižinės premijos už kūrybą jį aplenkė, skaudino kaltinimai, kad romaną „Miškais ateina ruduo“ jis išleidęs sovietinėje Lietuvoje. Lyg ir nusikaltęs. Bet kuo? Argi lietuvis rašytojas neturi būti spausdinamas gimtinėje? Argi kūryba tėra tik politikų įrankis? Argi menas neturi aukštesnio tikslo? Manau, rašytojas tai numanė, jauste jautė, tačiau, ko gero, pritrūko plačiau mąstančių, didesnę erudiciją turinčių asmenų, kurie gebėtų tinkamai įvertinti jo kūrybą. Gal todėl draugiškų vakarėlių metu, eidamas imtynių su kūrybos bičiuliais, niekaip nenorėjo jiems nusileisti, bet kuriuo atveju siekė tapti nugalėtoju. Didžiavosi savo fizine jėga. Svetima aplinka be galo slėgė, bet kelio į namus anuo metu nebuvo. Antrosios vedybos su poete Zita Nagyte (Liūne Sutema), gimę du vaikai, savo rankomis pasistatytas namas Lemonte rodo rašytojo pastangas susikurti naują gyvenimą svečioje šalyje, pilnavertį ir laimingą. Tačiau gimtinės ilgesys neapleido. Net ir bendravimas su plunksnos broliais, tokiais pat emigrantais iš Lietuvos, neužpildė sielos tuštumos, tad tas begalinis ilgesys išsiliejo novelių knygoje „Užuovėja“.

Novelių romane „Užuovėja“ rašytojas mus sugrąžina į prieškarinio kaimą, išsaugojusį tradicinį gyvenimo būdą. Kūrinį sudaro 12 novelių, pasakojančių vis apie kitus kaimo žmones. Nors knyga neturi novelės vienijančio siužeto, tačiau jas sieja veiksmo vieta – Gružiškių kaimas ir jo apylinkės. Tad bent trumpam praverkime to išsvajoto, išsiilgto kaimo vartus. Bent žvilgtelkime.

Senasis Gružiškių kaimas visa grožybe, o kartais apnuogintu kaimo žmonių naivumu stoja mums prieš akis tarsi nostalgiskas pasakojimas apie prieškarinio Lietuvos kaimo žmonių būtį ir buitį. Nepagražintas, tikroviškas kaimo žmonių gyvenimas visgi nušviestas kažkokios ypatingos šviesos, to žodžiais nenusakomo ilgesio ir meilės, kurie prasismelkia pro išoriškai buitišką pasakojimą. Veikėjai tarsi gyvi rikiuojasi prieš mūsų akis: išmintingasis senolis Vaitiškis, senasis ūkininkas Dryža, kurio prakaitu įmirkusi gimtoji žemelė, meilės išsiilgusi maištautoja Kristina ir tikri nelaimėliai, kaimo žmonių pajuokos objektu tapę Pranys su Kaziune, principingasis eigulys Girdvainis bei daugelis kitų. Galbūt pats artimiausias mūsų kraštui yra ūkininko Dryžos paveikslas (novelė „Polaidis“). Būtent jo paveiksle atsispindi begalinis prisirišimas prie gimosios žemės. Nevalingai išsprūdęs ūkininko šūksnis, ištartas apeinant savo laukus ankstyvą pavasarį, sutalpina tai savyje: „ – Ak tu žeme, žemele juodoji! – sušuko nebeįsitekdamas savyje. Ir eidamas toliau kartojo – kokia tu didelė ir brangi!“ O ir visai suprantama, kodėl ji tokia brangi. Juk „nėra gal piršto dėjimui vietos tose dirvose, kur nukrito šimtą kartų jo šešėlis. Šimtą kartų vasaros rytais, kada jis ilgas taip kaip vakare. Ir vidudieniais, kada jo tik trys pėdos. Ir ūkanose, ir lietuose turėjo kristi jo šešėlis, kaip žingsnių sukeltas šlamesys, kaip trupėjimas grumsto ir traškus velėnos slydimas nuo raikančios žagrės. Tuo būdu įgyta amžina savastis žemei“. Štai kodėl ir po

mirties lengvai atgulama į tą pačią žemelę... Galbūt todėl ir rašytojas, užaugęs ūkininkų šeimoje, išmokęs visų ūkio darbų, jautė tokią stiprią gimtosios žemės trauką. Pirmojoje knygos novelėje „Lietus“ „anų valandų palaima“ aplanko pasakotoją pamačius debesis, kylančius priešais iš vandens, širdis „suskambo varpu“ suvokus, jog tie debesis atkeliavo iš giminės: „Mes vėl susitinkame, mano jaunų dienų auksiniai debesis! Kokiais keliais turėjome išklajoti dešimtis metų, kad susidurtume akis akim svetimų pasaulių tolimame krašte! Dieve brangiausias!“ Taigi išklajoti. Tai nebuvo naujas ir užtikrintas gyvenimas, tai buvo tik klajonė, o tikrieji namai ir artimiausi žmonės liko toli. Toli liko ir vaikystę primenantis Katiliškių kaimas, vaizdingos Žagarės apylinkės, išvagotos Švėtės upės vingių, aukštai virš miestelio iškilęs Žvelgaičio piliakalnis ir netoliese dunksantis paslaptingas ir klampus Tyrelio raistas, iš kurio savo kelią pradeda Mūšos upė. Tiesa, dabar ir tas Tyrelis nebe taip baugina, juo nutiestas patogus pažintinis takas, leidžiantis kad ir nelabai prityrusiam keliauninkui pasižvalgyti po slapčiausias pelkės vietas, pasigrožėti vieninteliu šio krašto natūraliu vandens telkiniu – Miknaičių ežeru.

Nesudėtinga įsivaizduoti, kaip jaučiasi žmogus, išsiilgęs giminės, bet negalintis į ją sugrįžti. Belieka tik prisiminimai. Galbūt todėl 1958 m. gimsta prisiminimų knyga „Išėjusiems negrįžti“. Šios knygos pasakojimas daug kuo primena dienoraštį ar dokumentą, kuriame aprašyti tragiškiausi 1944 m. vasaros ir rudens mėnesiai. Rašytojas fiksuoja besitraukiančiųjų iš gimtojo krašto realybę – pavojus, bėda, išgyvenamą baimę. Tai skaudus, bet vietomis ir komiškas pasakojimas apie iš Lietuvos karo pabaigoje besitraukiančius lietuvius, paliekančius giminę dėl politinių įsitikinimų ar baimės ir nežinios, kaip reikės gyventi toliau. Mums, keliaujantiems M. Katiliškio gimtosiomis vietomis, derėtų stabtelėti prie paskutinio rašytojo atsisveikinimo su artimaisiais. Mes juk žinome, kad rašytojui jau daugiau niekada nė vieno iš jų nebus lemta sutikti. Nebepamatys daugiau nė Žagarės miestelio, buvusio jo vaikystės ir jaunystės miesto.

Knygą sudaro 25 skyriai. Pasakojimas chronologiškas, nuoseklus. Pradžioje – atsisveikinimas su saviškiais, gimtine. Skyriuje „Kunigas Žvelgaitis“ pasakojama, kaip paskubomis besitraukiantys vokiečių daliniai ir būrelis karo pabėgėlių atsiduria Žagarės apylinkėse. Pasakotojas, ieškodamas saugaus kelio, užkopia pasižvalgyti į Žvelgaičio piliakalnį. Po trumpų pamąstymų apie kunigaikštį Žvelgaitį išsvystame ir gamtos vaizdą: „Miškai pietuose ir vakaruose. Tokie pat tamsūs šiaurėje. Ir lyguma nubėganti, kiek užgriebia mano akis. Miestelio stogai ir masyvus bokštas įsisupę medžiuose. Už jų sustojo tankai“. Tipiškas šiaurės Lietuvos vaizdas. Ir dabar beveik niekas nepasikeitė. Gal tik miškų sumažėjo ir jie praretėjo. O po to prisimenamas prieš kelias valandas vykęs atsisveikinimas su artimaisiais. „Paglосčiau juodą motinukės skarelę. Daugiau ir nebeišmaniau, ką daryti“. Kelios išlenktos tvirtos vyšninukės taurelės su bičiuliais. Motinos klausimas, kam gi jam reikalingas ginklas. Ir jo paties atsakymas: „Pasišaudysim, aš manau, jeigu kokios. Artyn neprisileisim.“ Ir nebylus suvokimas, išskaitytas motinos akyse: „Kad nušaua ir tuos, kurie šauo. Nesgi kas kardu kariauja – nuo kardo ir žūva“. Ir paskutiniai motinos žodžiai: „–Pasilik su mumis. Būsime kartu ir išvargsim. Pasilik. Saugos mus Dievas.“ Bet nepasiliko. Ir šis sprendimas buvo lemtingas. Daugiau rašytojo kojos nežengė gimtąją žemę.

Sustokime ir mes. Užteks šiam kartui. Visų kelių per vieną dieną neišvaikščiosi, visų minčių neišsakysi. Svarbu žinoti ir atminti. Svarbu vertinti tai, kas sava ir brangu. Svarbu savoje širdyje nešioti.